

A jelzős és az alanyos szerkezetek

BEVEZETÉS

Ebben az alfejezetben a minőség- és a mennyiségjelzős szerkezetek, valamint az alanyos összetett szavak helyesírási kérdéseit tárgyaljuk. A jelzős szerkezeteknek alapvetően három formáját különítjük el: a minőség-, a mennyiség- és a birtokos jelzős szerkezetet. A jelzői viszony vagy szó szerkezetként, vagy összetételként jelenik meg. A minőség és a mennyiségjelzős összetételek leginkább a jelentésváltozás miatt keletkeznek, ám a hagyományozódott írásmód sem ritka. A minőség- és a mennyiségjelzős szerkezetek nyelvtanilag eltérnek a birtokos jelzőtől (l. 345–346. oldal), hiszen a jelző és a jelzett szó viszonyát nem rag (és jel) fejezi ki, hanem a szórend. A minőség- és a mennyiségjelzők a magyarban nincsenek egyeztetve az alaptagjukkal, mindig ugyanabban a formában, alapalakban állnak a jelzett szó előtt. Szófajukat tekintve ez a két elől álló jelző jellegzetesen melléknév vagy melléknévi igenév, alaptagja pedig mindig főnév (ritkábban főnévből képzett melléknév). A főnévi jelzők a magyarban meglehetősen ritkák, az orvosi nyelvben viszonylag még gyakoribbak.

A JELZŐS SZERKEZETEK FORMÁI

- minőségjelzős
- mennyiségjelzős
- birtokos jelzős

A jelző jellegzetesen melléknév vagy melléknévi igenév, de főnév is lehet.

A minőségjelzős szerkezetekből szóösszetétel egyrészt jelentésváltozás alapján keletkezik, másrészt a hagyományozódott írásmód is előfordul.

MINŐSÉGJELZŐK

Szófajlag tehát három formájukat – a melléknévi, a főnévi és a melléknévi igenévi minőségjelzőket – különböztetjük meg.

A MELLÉKNÉVI MINŐSÉGJELZŐK

A melléknévi minőségjelzős szó szerkezeteket az alapszabálynak megfelelően mindig különírjuk, akkor is, ha a főnévi utótag képzőt (például: *-i, -beli, -s, -ú, -ű, -jú, -jű, -nyi*) kap.

PÉLDÁK

vérszegény beteg, rákos elváltozás, konzervatív kezelés, műtéti eljárás, ízületi gyulladás, jellegzetes tünet, feszes szalagok, sürgősségi ellátás, gennyes gyulladás, gennyes gyulladásozó, híg vér, híg vérvű; fekete nyelv (lingua nigra), fekete nyelvű; éles szélű; egyetlen felszínű (daganat); sápadt küllemű, bal oldali (nyirokcsomó-eltávolítás), jobb pitvari (nyomás a szívben), jó kezű (sebész), lúdtőjásnyi nagyságú (méh), kis almányi (petefészektojásló)

A fokozó vagy nyomósító szerepű előtagokkal ellátott minőségjelzős szerkezetekben a nyomósító elemek szófajától függetlenül mindig különírjuk a tagokat, és vesszőt közéjük nem teszünk.

PÉLDÁK

jó éles szike; szép piros bőr; roppant erős fonal; jó nagy nyirokcsomó

Ugyanazon alaptag előtt előfordulhat két vagy több melléknévi minőségjelző is. Ennek három formája létezik:

a) A jelzők halmozódása

Ilyenkor a jelzők azonos módon, de külön-külön kapcsolódnak a főnévi alaptaghoz. Ezt kifejezhetjük kötőszóval (*gennyes és savós seb*), de a kötőszó el is maradhat, s a jelzők közé vesszőt, alkalmanként, a jelzők szorosabb jelentésbeli összetartozását érzékeltetve, kötőjelet tehetünk (*gennyes, savós seb; gennyes-savós seb*).

b) Az első jelző a második jelző tartozéka

A másik eset az, amikor az első jelző a második jelzőhöz tartozik nyelvtanilag, ez leginkább akkor jellemző, ha a második (vagyis a főnévi alaptaghoz tartozó jelző) főnévből képzett melléknév. Az efféléket is mindig különírjuk, és közéjük értelem szerűen vesszőt nem teszünk (*felső légúti hurut, széles spektrumú antibiotikum, jobb oldali combcsonttörés*).

c) Az első jelző a főnévi jelzős szerkezet egészére vonatkozik

A harmadik lehetőség esetén pedig egy jelzős szerkezet egésze kap újabb jelzőt (*egyértelmű gyermekortopédiai elváltozás, az egyértelmű ebben az esetben a gyermekortopédiai elváltozás szerkezet egészének a jelzője*).

Ha a melléknévi minőségjelzőt hátravetjük a jelzett szó mögé, ún. értelmezőt kapunk. Az értelmező felveszi a jelzett szó ragját, és számban is egyeztetjük vele. Az értelmezőt az esetek többségében vesszővel választjuk el az alaptagtól (*a petefészket, a beteget eltávolították; a nyirokcsomó, a bal oldali megnagyobbodott*).

SZÖSSZETÉTELEK

A jelentésváltozás miatt keletkezett melléknévi minőségjelzős szerkezeteket egybeírjuk. Ezen kívül az egybeírást okozhatja a hagyomány is (azaz jelentésváltozás nem keletkezik, ám a szótári hagyomány mégis az egybeírást részesíti előnyben).

PÉLDÁK

- rövidlátó (myopicus), rövidlátás (myopia)
- vakbél (caecum), vakfolt, vakpróba
- szürkehályog (cataracta), zöldhályog (glaucoma)
- fehérvérsejt (sejtfajta), fehérvérűség (betegség neve)
- fehérimlő (betegségnév, a himlő egyik formája [variola minor]), de: fekete himlő – ez a himlő [variola] másik neve, a hagyomány szerint mégis különírjuk)
- feketehalál (betegségnév, a pestis magyar neve)

Továbbá: bővérű, bővizelés; finomszemcse, finomkanál, finomszesz; gyengélátás, gyengeelméjű; gyorskapcsoló, gyorsullám, gyorsfagyasztó; hidegkezelés, hidegrázás, hidegfront, hidegpontok, hidegtályog; légibetegség; lelkialkat, lelkiismeret, lelkielő; mélyézés, mélyhűtött, mélylélektan; rövidzárlat, rövidhullám; szárazdesztilláció, szárazjég, szárazhőkamra.

Megjegyzés: A fenti példákban nyilvánvaló a jelentésváltozás: a *fehérvérsejt* egy sejtfajta, szó szerkezetként *fehér vérsejt* formában fehér színű vérsejtet jelentene, ez azonban nem is létezik. A *finomszesz* fajtánév, ellenben a *finom szesz* jóízű alkohol.

Ha egy különírt jelzős szerkezetet többszörösen továbbképzünk, a második képző megjelenése egybeírást (és jelentésváltozást is) okoz: *rövid fej – rövid fejű – rövidfejűség* (brachycephalia). (Továbbá: *hegyesfejűség, szőrösnyelvűség, gyengehangúság, kevésfogúság*.)

Többszörösen továbbképzett minőségjelzős szerkezetben a második képző egybeírást okoz.

Sok nehézséget okoz a *kis* és *nagy* melléknevekkel alkotott minőségjelzős kapcsolatok írása, mert a szó szerkezetek és a szóösszetételek közötti határ nem éles.

PÉLDÁK

nagyajak, kisajak (a szeméremtest anatómiai képletei [labium minus, illetve majus pudendi]); *nagykutacs* (a koponya anatómiai képlete [fonticulus major]); *kiscseplesz, nagyceplesz* (anatómiai képletek [omentum minus/majus], és nem azt jelzik, hogy a cseplesz [omentum] kicsi vagy nagy); *nagyagy* (cerebrum); *nagylábujj* (hallux); *nagymedence* (pelvis major); *nagygörbület, kiscörbület* (anatómiai képletek, a gyomor részei [curvatura major/minor] – *nagy/kis görbület* = valamilyen görbület, amely kifejezetten nagy, illetve kicsi)

SZÍNNEVI JELZŐS SZERKEZETEK

A színárnyalatokat kifejező jelzős szerkezetek helyesírását önálló részrendszer szabályozza. Egybeírjuk a szerkezetet, ha mind az árnyalatot jelölő szó, mint a színnév egyszerű szó (*sötétkék, mélybordó, halványlila, haragoszöld, sárgásbarna, szürkésárga*). Ha akár a színárnyalatot jelölő jelző, akár az alaptag önmagában is összetétel, különírást alkalmazunk (*sötét rózsaszín, világos narancssárga, halvány zöldeskék*).

A FŐNÉVI MINŐSÉGJELZŐK

A főnévi minőségjelzős szerkezeteket alapvetően különírjuk. Felismerésük, elkülönítésük nem egyszerű, ugyanis két főnév jelöletlen összekapcsolódása szokásosan nem minőségjelzős szerkezetet, hanem birtokos jelzős vagy jelentéssűrítő összetélt eredményez.

A főnévi jelzők zömét, különösen a foglalkozást, kort, csoportot, minőséget, szakokat, tanszékeket, hónapokat, napokat jelölőket különírjuk.

- PÉLDÁK**
- foglalkozás: *belgyógyász kolléga, orvos szakértő, doktor úr, nőgyógyász főorvos, szemész szakorvos, sebész alorvos*
 - kor: *gyermek beteg; de: gyermekbetegség*
 - csoport: *tanár úr, tanító néni*
 - minőség: *rongy ember*
 - szakok, tanszékek: *magyar szak, történelem tanszék*
 - hónapok, napok: *hétfő reggel, március havi, kedd reggeli*
 - egyéb: *ív alakú, babszem nagyságú*

A fajtaneveket jelölő főnévi jelzős szókapcsolatokat ezzel szemben – akár jelentésváltozás nélkül is, de nyilvánvalóan első-sorban a jelentésváltozás miatt – rendszerint egybeírjuk.

- PÉLDÁK**
- *fiúgyermek, férfibeteg, férfihormon, férfitestvér, nőbetegosztály, sebészprofesszor; fenyőfa* (egyfajta fának a neve); *vendégművész, vendégtanár*

Az alábbi példák a főnévi minőségjelzős és a jelentéssűrítő összetételek közötti jelentéskülönbséget mutatják.

- PÉLDÁK**
- *nő orvos* (az orvos egy nő), de: *nőorvos* (nőgyógyászattal foglalkozó orvos, aki lehet nő és férfi is)
 - *férfi beteghordó* (a beteghordó férfi), de: *férfibeteghordó* (beteghordó, aki csak férfi betegeket hord)
 - *orvos feleség* (orvos hivatású feleség), de: *orvosfeleség* (orvos felesége)

A főnévi jelzőket alkalmasint csak nyomatékosításra használjuk (*kutya hideg, csuda jó*); kivétel *csodaszép*, amelyet a hagyomány szerint írunk egybe.

AZ ANYAGNÉVI JELZŐS SZERKEZETEK

Az anyagnévi jelzős kapcsolatok helyesírását önálló részrendszer szabályozza. Eszerint, ha egy egyszerű, egytagú anyagnévi jelző egyszerű alaptaghoz járul, vagyis a szerkezet egésze 1 + 1 tagú, egybeírást alkalmazunk. Ha azonban akár az anyagnév, akár az alaptag, akár mindkettő, azaz a szerkezet egésze 1 + 2, 2 + 1 vagy 2 + 2 tagú, ugyanazt a nyelvtani viszonyt különírjuk.

- PÉLDÁK**
- 1 + 1: *fémcsipesz, gumigyűrű, gyapotvatta, platinaelektród, ezüsttű*
 - 1 + 2: *fém ércsipesz, acél mérőszalag, gumi hüvelygyűrű*
 - 2 + 1: *krómacél elektród, műanyag fecskendő, ezüst-nitrát pálcika*
 - 2 + 2: *műanyag fogprotézis, nemesfém sebészolló*

A MELLÉKNÉVI IGENEVES MINŐSÉGJELZŐS SZERKEZETEK

AZ -Ó/-Ő KÉPZŐS SZÓKAPCSOLATOK

Az -ó/-ő képzős, azaz folyamatos melléknévi igeneves jelzős szókapcsolatok lehetnek szó szerkezetek és szóösszetételek. Ez utóbbiak nemcsak a jelentésváltozás, hanem az írásforma szerint is kialakulnak. Sokszor nehéz eldönteni, hogy az adott -ó/-ő képzős igeneves kapcsolat mikor tekinthető már egyetlen fogalomnak, vagyis mikor válik a szó szerkezet szóösszetétellé. Például: *gátló gének* (gének, amelyek valamit gátolnak) vagy *gátlógének* (egyfajta géneknek, géncsoportnak a neve – egy fogalom). Ennek meghatározása „szakmai” és nem helyesírási kérdés. Az -ó/-ő képzős jelzők egyrészt folyamatot, másrészt képességet, rendeltetést fejeznek ki, valamint utalnak a cselekvés helyére, idejére. Írásuk ekként alakul.

a) A folyamatot kifejező melléknévi igeneves szerkezeteket különírjuk, akkor is, ha a jelzett alaptaghoz *-i, -ú, -ű, -jú, -jű, -s, -nyi -beli* képző társul.

- PÉLDÁK**
- *köhögő beteg, krákogó hang, zsibbadó láb, sajtó vállú, szaporodó sejtek, haldokló beteg, remegő kéz, remegő kezű, lüktető ér, lüktető eres, döntő tünet, elhajló medence, elhajló medencéjű, elszarusodó hám, elszarusodó hámbeli, fekvő beteg, fertőző betegség*

b) Állandóságot (képességet, rendeltetést) jelentő és a cselekvés helyére, idejére utaló folyamatos melléknévi igeneves jelzők külön- és egybeírását alapján az dönti el, hogy a jelző és a jelzett szó önmagában egyszerű vagy összetett, de kivételek előfordulnak.

Alapvetően akkor, ha mind a jelző, mind a jelzett szó egyszerű szó (1 + 1), egybeírását alkalmazzuk.

PÉLDÁK | *kötőhely, védőkesztyű, rögzítősín, vivőanyag, változókor, fedőhártya, fekvőkúra, fertőzőképesség, gyűjtőcsatorna, kötőszövet, látókamra, leszívócső, szívócső, elvezetőcső, pislogóhártya, szűrővizsgálat, záróizom (sphincter), tapintóérzék*

Megjegyzés: a példák egy része már fogalomként is értelmezhető: *kötőszövet* (egyik szövettípus neve), *szívócső* (drain).

Am ha akár az egyik, akár a másik önmagában is összetétel, a szótári rögzítés a különírásra hajlik (két vagy több szótagból álló igeekötők – például *ellen, bele, össze* – külön összetételi tagnak számítanak).

PÉLDÁK

- *gátlósejt*, de: *gátló fehérvérsejt* (az alaptag összetett szó) (1 + 2)
- *kötőhely*, de: *oxigénköti hely* (a jelző összetett szó) (2 + 1)
- *vizeletképző rendszer* (mindkét tag összetett szó) (2 + 2)

rákkeltő anyag, ellenanyag-bemutató fehérvérsejt, vírusköti fehérje, károsító sejtenzim, folliculusstimuláló hormon (FSH), összehúzó képesség, beleegyező nyilatkozat, ellenálló baktérium, gátló ellenanyag, összefoglaló dolgozat, egyensúlyérző ideg, elzáró szűzhártya, felálló öregujj, nedvszívó képesség, ráksűrő vizsgálat, vérképző szervek, HDL-kötő fehérje, DNS-gátló molekula

Kivételek: *előhívótank, előhívóoldat, ellenállóképes, látóközpont, légzőközpont, mérőműszer.*

AZ -Ó/-Ő KÉPZŐS JELZŐKET ÁLTALÁBAN KÜLÖNÍRJUK, KIVÉVE, HA

- összetételekké alakulnak,
- amikor képességet, rendeltetést fejeznek ki,
- a cselekvés helyére, idejére utalnak.

Az utóbbi két esetben az ilyen szókapcsolatokat az 1 + 1, 2 + 1 stb. forma szerint írjuk.

Ha az -ó/-ő képzős előtag főnevesült, összetett elő- és/vagy utótag esetében is egybeírjuk: *távírányítógomb, szerkesztőbizottság.*

A -T/-TT KÉPZŐS SZÓKAPCSOLATOK

A befejezett melléknévi igeneves, azaz a -t/-tt képzős szókapcsolatokból meglehetősen ritkán keletkezik összetétel, így az alapformájuk a különírás, amelyet a toldalékolásnál is megtartunk.

PÉLDÁK | *előkészített beteg, célzott kezelés, gyulladt bőr, dölt betű, festett kenet, kivágott szövetdarab, zárolt anyag, ivarérett kor, sápadt beteg; kivágott szövetdarabnyi, dölt betűs, ivarérett korú*

De: *nyúltagy* (anatómiai képlet); *holtpont* (egy folyamat elakadása).

ÖNÁLLÓ SZÓKÉNT NEM HASZNÁLATOS MINŐSÉGJELZŐK

Ha a főnévhez olyan minőségjelzős előtag járul, amelyet az összetételi alakjában vagy jelentésében önállóan nem használunk, az egybeírás mindig kötelező érvényű.

PÉLDÁK | *szakorvos, alorvos, belgyógyász, pótágy, visszér, zárszerkezet, ragtapasz, tápcsatorna, kémcső, másodvonal, öntisztulás, dédszülők, gyógyszer, gyógyvíz, bonctan, boncmester, belügy, mellékvese, mellékpajzsmirigy, állóhólyag, visszér*

Szóösszetételi alakjukban vagy jelentésükben önállóan nem alkalmazott, az orvosi-biológiai irodalomban gyakoribb előtagok:

al-, ál-, alag-, bel-, bonc-, déd-, dug-, egyen-, él-, elő-, ét-, fel-, fele-, fenn-, gyógy-, hason-, haszon-, kén-, köt-, köz-, kultúr-, kül-, lát-, lejt-, másod-, mellék-, mű-, nyug-, ön-, öszs-, pót-, rag-, szak-, szín-, szün-, tám-, tan-, táp-, társ-, táv-, tenyész-, tetsz-, után-, utó-, véd-, vég-, vegy-, viszon-, viszont-, vissz-, zár-.

Megjegyzés: a *szak, véd, táv* stb. előtagok önállóan is előfordulnak, de nem az összetételi alakjuknak megfelelő jelentésben.

A MENNYISÉGJELZŐS VISZONY

A mennyiségjelzős viszony a jelzett szó mennyiségi tulajdonságáról tájékoztat. Az efféle szószervezetekből összetett szó, ugyanúgy, ahogy a melléknévi minőségjelzős szerkezeteknél, csak a jelentésváltozás (*háromszög* – jelentése más, mint a *három szög* szerkezetnek) és a hagyományos írásmód alapján (*ötéves*) keletkezik.

A mennyiségjelzős szerkezeteket alapvetően különírjuk.

PÉLDÁK Szó szerkezetek: *sok beteg, tíz milligramm, öt liter, négy óra, negyvenöt perc, fél siker, több kiló, csomó könyv, tenger csillag, halom géztekerecs*
 Összetett szavak: *háromszög, öttusa, ezermester*

Megjegyzés: Ha a mennyiségjelzőt hátravetjük a jelzett szó mögé, ún. értelmezőt kapunk. Az értelmező felveszi a jelzett szó ragját, és számban is egyeztetjük vele. Az értelmezőt az esetek többségében vesszővel választjuk el az alaptagtól (*a műszerekből, többől* is válogatott).

Ha a jelzett szót *-i, -ú, -ű, -jú, -jű, -s, -nyi* képzővel vagy az *-nként, -nta* raggal látjuk el, a tőszámnévi és a *fél, sok, több* határozatlan számnévi jelzős szerkezeteket az anyagnévi jelzők mintája szerint írjuk. Vagyis ha a jelző és az alaptag is egyszerű szó, a két tagot egybeírjuk, de ha bármelyik tag összetett szó, különírást alkalmazunk.

PÉLDÁK	1 + 1	1 + 2	2 + 1	2 + 2
	<i>kétperces</i>	<i>két másodperces</i>	<i>huszonkét perces</i>	<i>huszonkét másodperces</i>
	<i>négy nap</i>	<i>négy hónapi</i>	<i>tizenöt nap</i>	<i>tizenöt hónapi</i>
	<i>kéthetenként</i>	<i>két hónaponként</i>	<i>tizenöt naponként</i>	<i>tizenöt hónaponként</i>
	<i>félperces</i>	<i>fél évtizedes</i>	<i>tizenegy naponta</i>	
	<i>sok személyes</i>	<i>sok évszakos</i>		
	<i>többmagú</i>	<i>több sejtmagú</i>		

További példák: *kétpetéjű* ikrek, *öttagú* kutatócsoport, *négy napos* vérzés, *kétfejű* (biceps) izom, *soktömlős* petefészek, *soknemzetes* vizsgálat, *féladagos* kiszerezésben, *egyszarvú* méh, *egy köldökzsinórú* ikrek, *háromszatú* (trigeminus) ballisztográfia, *három vegyértékű*, *tizenkét ventiles* generátor, *tizenkét ujjnyi* bél, *kétujjnyi* méhszáj, *félhavonta*.

Megjegyzés: Különírjuk az 1 + 1 tagú szerkezeteket, ha a számnévi jelzőnek hasonló határozója van: *háromnál több magú* sejtek (de: *többmagú* sejtek).

A számjegyekkel írt mennyiségjelzőket mindig külön-, azaz a jelzett szótól szóközzel elválasztva kell írni.

PÉLDÁK *9 havi* kutatás; *4 órás* műtét; *25 nap* megfigyelés; *5 éves* követési idő; *5 éves* túlélés; *5 évenként* kell cserélni; *20 köbcentiméteres* fecskendő; *7 havi*; *20 milligramm*

ALANYOS SZERKEZET

Az alanyos viszony elsősorban szó szerkezetként jelenik meg igei vagy ragozott igenévi alappal: *az orvos műt; gondatlanság okozta baleset*. Összetétel szinte csak az utóbbi típusból jön létre, vagy a jelentésváltozás, vagy *-s* ez a gyakoribb – a hagyományos írásmód következtében. Például: *anyaszülte, botcsinálta, emberlakta, hólepte, molyrágta, porlepte, széljárta, viharverte*. Ritkábban egyéb utótagok is előfordulhatnak az alanyos összetételek között: *agyafúrt, agyalágyult, elmeháborodott, nyakatekert, szívrepesve*.

NYELVÉSZETI FOGALMAK

- analitikus szerkesztésmód:** olyan szerkesztésmód, amelyben a nyelvtani szerepeket önálló szavak fejezik ki. Ilyen például a magyarban a névutós szerkezet: *műtét közben, a műtőasztal felett*.
- szintetikus szerkesztésmód:** olyan szerkesztésmód, amelyben a nyelvi szerepeket jelölő elemek egy szóalakká kapcsolódnak össze. A magyar nyelvre jellemző szerkesztési mód; a nyelvtani viszonyokat a toldalékok fejezik ki a szótőhöz kapcsolódva: *barát- + -ság + -ok + -at*.

Az összeállítás teljes egészében Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvi fogalmak kisszótára* című munkáján alapul (Korona Kiadó, Budapest, 2000)